

АНДРІЙ САХАРОВ — ЛЮДИНА-ЕПОХА

**Спільні Загальні збори Відділення фізики
і астрономії НАН України та Відділення
ядерної фізики та енергетики НАН України,
присвячені 100-річчю від дня народження
Андрія Сахарова**

21 травня 2021 р. в онлайн-форматі відбулися спільні Загальні збори Відділення фізики і астрономії НАН України та Відділення ядерної фізики та енергетики НАН України, присвячені 100-річчю від дня народження видатного вченого-фізика і правозахисника, лауреата Нобелівської премії миру 1975 року Андрія Дмитровича Сахарова.

У засіданні спільних Загальних зборів Відділення фізики і астрономії НАН України та Відділення ядерної фізики та енергетики НАН України, присвячених 100-річчю від дня народження А.Д. Сахарова, взяли участь президент Національної академії наук України академік НАН України А.Г. Загородній, віцепрезидент НАН України, голова Секції фізико-технічних і математичних наук НАН України академік НАН України В.Л. Богданов та віцепрезидент НАН України, голова Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України академік НАН України С.І. Пирожков.

Відкрив онлайн-зібрання, на якому були присутні понад 100 науковців, президент НАН України академік НАН України Анатолій Глібович Загородній. Він привітав усіх учасників і подякував академікам-секретарям відділень фізики і астрономії та ядерної фізики та енергетики Вадиму Михайловичу Локтеву і Миколі Федоровичу Шульзі за ініціювання та організацію цього заходу.

З першою доповіддю «Про основні події життя і діяльності А.Д. Сахарова» виступив академік-секретар Відділення фізики і астрономії НАН України академік НАН України В.М. Локтєв (далі наведено дещо скорочений варіант тексту його виступу).

Потім заступник генерального директора з наукової роботи ННЦ «Харківський фізико-технічний інститут» НАН України

Андрій Дмитрович Сахаров
(21.05.1921 — 14.12.1989)

Радянський і американський «батьки» термоядерної зброї. Андрій Сахаров і Едвард Теллер зустрілися в листопаді 1988 р. у Вашингтоні

член-кореспондент (з 26.05.2021 — академік) НАН України Ігор Євгенович Гаркуша розповів про внесок А.Д. Сахарова у вирішення проблем керованого термоядерного синтезу.

Завідувач лабораторії астрофізики і космології Інституту теоретичної фізики ім. М.М. Боголюбова НАН України доктор фізико-математичних наук Юрій Володимирович Штанов присвятив свою доповідь сучасній реалізації ідей А.Д. Сахарова щодо баріонної асиметрії Всесвіту.

Завідувач відділу фізики магнітних явищ Інституту фізики НАН України член-кореспондент НАН України Сергій Михайлович Рябченко проаналізував постать А.Д. Сахарова з погляду сучасності. Він також поділився своїми спогадами про спільну роботу з Андрієм Дмитровичем на з'їзді народних депутатів СРСР. У 1989 р. С.М. Рябченко як народний депутат СРСР, обраний по Московському виборчому округу м. Києва, увійшов до складу сформованої, зокрема, за ініціативою А.Д. Сахарова Міжрегіональної групи — першої легальної радянської парламентської опозиції. Фрагмент, який стосується цієї частини доповіді, наведено далі.

Директор Головної астрономічної обсерваторії НАН України академік НАН України Я.С. Яцків також розповів про свою особисту зустріч з А.Д. Сахаровим.

З виступу академіка НАН України В.М. Локтєва

Шановні колеги!

Дозвольте відкрити наші збори кількома загальними фразами, нехай дещо пафосними, але такими, що відповідають дійсності і пояснюють, чому Андрій Дмитрович заслуговує на таке визнання. Його відносно недовге життя вмістило стільки історично значущих відкриттів, ініціатив, гуманітарних акцій, що він був і залишається однією з найяскравіших знакових постатей епохи «біполярного світу». При цьому спадщина А.Д. Сахарова настільки багатогранна, що змушує розглядати його фігуру щонайменше в чотирьох аспектах.

По-перше, А.Д. Сахаров — це явище у фізичній науці, причому водночас у теоретичній і практичній, з притаманними йому інженерними вміннями. Його внесок у науку ХХ ст. оцінюється як надзвичайно вагомий і гідний глибокого вивчення. Андрія Дмитровича по праву вважають «батьком» термоядерної зброї, а деякі принципові речі він запропонував на рівні ідей, розробив як конструктор і втілював у життя як інженер раніше за американців.

По-друге, А.Д. Сахаров — людина, яка відіграла важливу роль у тому, як саме розкручувалося колесо історії людства і розвивалися відносини між найсильнішими країнами планети у другій половині минулого століття. Будучи за складом розуму мислителем, він зумів накреслити шляхи для мирного співіснування і зближення різних за своїми уподобаннями та ідеологією націй, а його ідеї інтеграції витримали перевірку часом і є особливо актуальними в нашу епоху глобалізації, яку, можна вважати, він передбачив і прихід якої наближав своєю гуманітарною діяльністю — листами, статтями, виступами, своєю громадянською позицією.

По-третє, А.Д. Сахаров став широко відомим і глибоко шанованим у світі як один з найбільш послідовних, сміливих і мужніх правозахисників, як людина, яка займалася, без перебільшення, героїчними в умовах СРСР конкретними справами, які тепер в історич-

ному контексті потребують уважного аналізу щодо застосування їх у нових реаліях. Його громадянська позиція і неухильна логічність вчинків практично не мають аналогів.

Нарешті, А.Д. Сахаров був одним із засновників, стовпом стратегії ядерної рівноваги країн з ядерним наступальним озброєнням, яка майже пів століття оберігала мирне життя на нашій планеті й оберігає дотепер, що дозволяє людству з певним оптимізмом дивитися вперед, хоча проблем у цій сфері міжнародних відносин не меншає.

Андрій Дмитрович з його знаннями видатного вченого-ядерника і характером свідомого пацифіста, який відчував жахливу небезпеку накопичених ракетно-ядерних боєприпасів, не боявся відкрито стверджувати: «...Я считаю, что вопросы войны и мира, вопросы разоружения так важны, что в самой трудной ситуации они должны иметь абсолютный приоритет и нужно использовать все существующие возможности для их решения, готовить почву для дальнейшего продвижения в будущем... В этом совпадают цели всех ответственных людей на Земле... Любые переговоры о разоружении возможны лишь на основе стратегического равновесия».

Звісно, реалії сучасного світу суттєво відрізняються від реалій ХХ ст., але проблеми, у вирішення яких внесок А.Д. Сахарова важко переоцінити, все ще існують, і немає титанів його калібру, щоб запропонувати новим поколінням нестандартні підходи до їх розв'язання. Згадаймо, наскільки швидко стала популярною його ідея «плюралістичної конвергенції», оскільки без цього міг би спрацювати невтішний прогноз У. Черчилля: «Якщо ми переможемо, то це нікого не хвилюватиме, а якщо програємо, то хвилюватися буде нікому».

Його ж загальне кредо, яке поділяє, мабуть, будь-яка творча особистість, полягало у глибокому сприйнятті свободи: «Человеческому обществу необходима интеллектуальная свобода — свобода получения и распространения информации, свобода непредвзятого и бесстрашного обсуждения, свобода от давления авторитета и предрассудков. Такая тройная

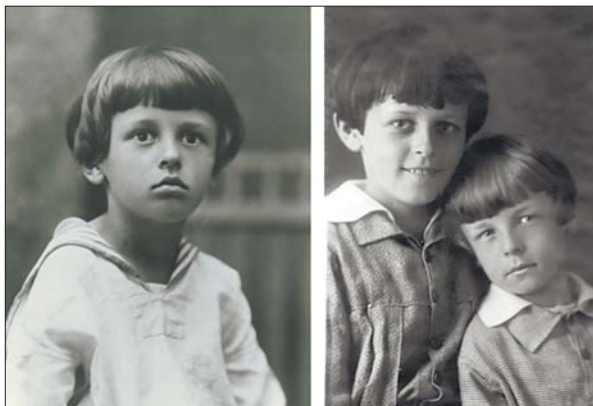
І один у полі — воїн (фото Валерія Христофорова)

свобода мысли — единственная гарантия от поражения народа массовыми мифами, которые в руках коварных лицемеров-демагогов легко превращаются в кровавую диктатуру. Это — единственная гарантия осуществимости научно-демократического подхода к политике, экономике и культуре».

Андрій Дмитрович Сахаров помер 14 грудня 1989 р. на 69-му році життя. З висновку патологоанатомів випливає, що смерть була раптовою, але й досі не встановлено, якою вона була — природною чи викликаною штучно, проте я не можу обговорювати чи коментувати припущення, які можна знайти в літературі про життя А.Д. Сахарова. Його знали як одного з піонерів радянського атомного проекту і основного розробника термоядерної зброї. Слід зазначити, що всі, хто створював ці жахливі засоби масового знищення людей, були охоплені високими патріотичними почуттями і усвідомленням нагальної необхідності встановлення воєнного ядерного паритету з США. Їхня праця була творчою, захоплюючою і виснажливою, а тому не залишала сил на інші думки і почуття. І складається враження, що А.Д. Сахаров був, мабуть, серед них єдиним, хто спочатку відчув, а потім збагнув, що рівновага, побудована на страху смерті через нарощування потенціалів «першого удару», поступово перетвориться на нестійкість, що кінець світу може настати навіть через якусь непередбачувану випадковість. Ще працюючи на

Батьки А.Д. Сахарова — Дмитро Іванович і Катерина Олексіївна

Андрій Сахаров у віці 6–7 років і з молодшим братом Георгієм (Юрієм)

З батьком. Близько 1948 р.

суперсекретному підприємстві в Арзамасі-16, він відкрито висловлював свої погляди.

А.Д. Сахарову було присуджено Нобелівську премію миру — головну ознаку визнання його подвижницької правозахисної діяльності, якою він доводив, що лише увага до порушень прав окремих людей гарантує міжнародну безпеку для всіх, маючи на увазі і захист від термоядерного знищення людської цивілізації. Спираючись саме на цю тезу, виголошену в його нобелівській лекції, якимось дивом вдалося переконати політиків того часу сісти за стіл переговорів зі скорочення гонки озброєнь.

Проте нинішні політичні діячі майже не дбають про права людини, відсторонюються від них, бо їхні амбіції для них важливіші, а міжнародна світова напруга між тим лише зростає. Історія, як відомо, не терпить умовного способу, але майже неможливо позбутися відчуття, що А.Д. Сахаров з його особистим і особистісним впливом на людей і події не дав би припуститися такої недбалості щодо прав людини.

Усе сказане лише збуджує інтерес до цієї унікальної людини, до того, звідки вона вийшла, як формувалася, зростала і мужніла. Тому звернімося до його біографічних даних.

Андрій Дмитрович народився в Москві 21 травня 1921 р. Його дід по батьковій лінії, Іван Миколайович Сахаров, виріс у сім'ї священника, сам став юристом. Саме він зробив сім'ю Сахарових відомою у Першопрестольній. Його син, Дмитро Іванович Сахаров (1889 р.н.), також планував стати юристом, проте через активну участь у політичних мітингах був виключений з Московського університету. У 1918 р. він одружився з Катериною Олексіївною Софіано (1893 р.н.), яка походила з генеральської сім'ї обрусілих греків і працювала вчителем гімнастики. Сімейні обов'язки привнесли в життя Дмитра Івановича певний спокій і порядок. Він спочатку влаштувався викладачем фізики в одній з московських гімназій, а потім перейшов до Комуністичного університету, який готував кадри для партійних органів, написав кілька науково-популярних книг, задачник з фізики для студентів, який витримав близько 20 видань і

використовується й донині. За це йому без захисту присвоїли звання кандидата фізико-математичних наук. У 1921 р. у родині з'явився первісток — Андрій, а через чотири роки народився другий син Юрій.

Згадуючи дитинство, Андрій Дмитрович говорив, що душею сім'ї була його бабуся по лінії батька — Марія Петрівна. Батько був повністю захоплений наукою, а у вільний час любив грати на фортепіано. Коли Андрієві виповнилося 7 років, він не пішов до школи, оскільки Дмитро Іванович обрав для власних дітей домашню освіту, а вчителями з усіх предметів були він і його дружина.

Лише в 14 років Андрій вступив до школи, здавши всі іспити за 1–6 класи на відмінно. В класі тримався окремо, сам по собі, вже тоді він вирізнявся замкнутістю, був мовчазним, близьких друзів не мав і не виявляв бажання спілкуватися з однолітками. Самотність, яка супроводжувала його все життя, йому вочевидь не заважала. Тим не менш, у школі він почав відвідувати математичний гурток, а потім перейшов до математичного гуртка при університеті.

Як пізніше згадували учні цього гуртка, Андрій доволі легко розв'язував задачі, але часто не міг дати логічного пояснення, як він знайшов відповідь, оскільки здебільшого спирався на інтуїцію. Набагато пізніше Яків Борисович Зельдович, його колега, товариш і також видатний розробник ядерної зброї, зазначав, що інтуїтивне мислення А.Д. Сахарова було настільки сильним, що інколи він наводив правильні залежності або описував поведінку тих чи інших величин без виконання будь-яких обчислень.

Однак у математичному гуртку Андрій Дмитрович перебував недовго, оскільки математика йому не дуже подобалася, і під впливом батька перейшов до фізичного гуртка. Фізика виявилася для нього набагато цікавішою, і саме в ній він реалізував свій непересічний талант. Тому після закінчення школи Андрій вирішив вчитися на фізичному факультеті, куди його як відмінника зарахували без іспитів.

Це був 1938 рік, а наступного року почалася Друга світова війна, тому студентів-фізиків зобов'язали пройти медкомісію, щоб направи-

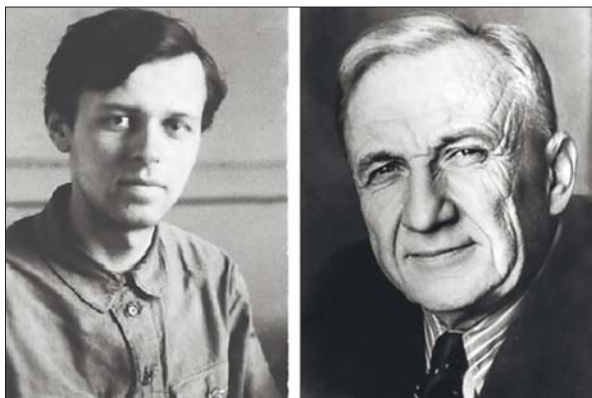
Андрій Сахаров і Клавдія Вихирева в день весілля. 1943 р.

Щаслива сім'я. Зліва направо: Любов, Тетяна, Дмитро, Андрій Дмитрович, Клавдія Олексіївна. Фото зробив А.Д. Сахаров за допомогою автоспуску. Середина 1960-х років

Відпочинок вдома. Шахова партія з дружиною. Середина 1960-х років

Молодий А.Д. Сахаров і його вчитель І.Є. Тамм

Будинок в Арзамас-16, у якому жив і працював А.Д. Сахаров під час роботи над термоядерною зброєю

ти до льотного училища. А.Д. Сахаров через проблеми зі здоров'ям комісію не пройшов, але й у добровольці, як деякі його однолітки, не записався. Він вирішив завершити навчання і працювати на військовому заводі. У жовтні 1941 р., коли німці підійшли близько до Москви, університет евакуювали до Ашхабада. Саме там у 1942 р. він отримав диплом з відзнакою за спеціальністю «оборонне металознавство».

Спочатку А.Д. Сахарова відрядили в м. Ковров, але там його не взяли, перенаправивши до патронного заводу в Ульяновській області, а потім упродовж пів року молодий фізик-теоретик займався лісозаготівлею у невеличкому містечку Володимирської області. В цей період Андрій Дмитрович побачив, як живуть про-

сті люди далеко від столиці, про що абсолютно нічого не знав.

Його робота за спеціальністю розпочалася нарешті після повернення на військовий завод — у центральній заводській лабораторії. Бажаючи бути корисним фронту, А.Д. Сахаров займався винахідництвом і серед іншого запатентував прилад неруйнівного контролю осердь бронейних куль для протитанкових рушниць. У 1943 р. він одружився з Клавдією Вихиревою (1919 р.н.), яка працювала на заводі лаборантом. У подружжя народилося троє дітей — Тетяна (1945), Любов (1949) і Дмитро (1957). Всі побутові тяготи Клавдія взяла на себе, позбавивши чоловіка будь-якого клопоту щодо господарських справ, — А.Д. Сахаров займався лише роботою.

Наприкінці 1944 р., повернувшись до Москви, А.Д. Сахаров вирішив вступити до аспірантури Фізичного інституту ім. П.М. Лебедева — ФІАНу. Його науковим керівником став видатний фізик-теоретик Ігор Євгенович Тамм. Через два роки А.Д. Сахаров захистив кандидатську дисертацію «До теорії ядерних переходів типу $0 \rightarrow 0$ » і за рекомендацією І.Є. Тамма перейшов на роботу в Московський енергетичний інститут (МЕІ).

Деякий час А.Д. Сахаров не знав, що його вчитель керує групою дослідників, перед якою поставлено надсекретне завдання щодо аналізу умов і перспектив створення термоядерної зброї, про початок розроблення якої у США надходили розвідувальні дані. Тому для нього виявилася несподіваною пропозиція І.Є. Тамма, яку він висловив ще наприкінці 1946 р., долучитися до виконання важливих, як сказав Ігор Євгенович, урядових завдань. Подумавши, А.Д. Сахаров, на неабияке здивування І.Є. Тамма, відмовився, пояснивши це бажанням займатися виключно теоретичною фізикою і читати лекції студентам.

Водночас Андрій Дмитрович мав дбати про сім'ю, оскільки житла в Москві не було (батьки не схотіли надати їм місце у своїй квартирі), а керівництво МЕІ зволікало з вирішенням цього питання. І тут допоміг щасливий випадок: у 1948 р. у ФІАНі було сформовано

окрему невелику спецгрупу під керівництвом того ж І.Є. Тамма для перевірки розрахунків зі створення водневої зброї. І ось І.Є. Тамм, знаючи про складні побутові умови свого учня, без його відома (оскільки припускав ще одну відмову) включив А.Д. Сахарова до цієї групи, сподіваючись, що так легше буде отримати квартиру, в чому, до речі, не помилився.

Відтоді розпочався 20-річний період неперервної роботи А.Д. Сахарова над проектуванням і розробленням найпотужнішого виду озброєння в містечку Арзамас-16 (нині — м. Саров) поблизу Горького, де він працював спочатку науковим співробітником, потім завідувачем лабораторії в установі, яка тоді називалася КБ-11 при Лабораторії № 2 АН СРСР і яку очолював Юлій Борисович Харитон.

Одночасно, у 1951–1952 рр., І.Є. Тамм і А.Д. Сахаров розробили теорію магнітного термоядерного реактора, в якому реакції синтезу можуть бути керованими. Цей доробок становив основу докторської дисертації, яку Андрій Дмитрович захистив у 1953 р.

Проте головною подією 1953 р. стала звістка про те, що 12 серпня в СРСР було успішно випробувано першу радянську водневу авіабомбу РДС-6с, в появі якої А.Д. Сахарову належала одна з провідних ролей — він запропонував абсолютно нову конструкцію, яка принципово відрзнялася від тієї, яка за розвіданими була в американців, а тому її назвали «слойка Сахарова». Його ідея була настільки оригінальною і незвичною, що спочатку в неї ніхто не вірив. Випробування радянської термоядерної бомби спричинили справжній фурор у всьому світі, оскільки ніхто навіть не гадав, що СРСР спроможний зробити таку бомбу, а США так швидко втратять свою монополію на термоядерне озброєння.

Для Андрія Дмитровича ця подія мала кілька важливих наслідків — його було обрано академіком АН СРСР без «випробувального терміну» у званні члена-кореспондента. Він став другим за віком наймолодшим дійсним членом Академії на момент обрання (молодшим за нього був лише математик С.Л. Соболев) та залишається ним і дотепер.

Макет першої термоядерної бомби РДС-6с — «слойки Сахарова»; випробування проведено 12 серпня 1953 р. на Семипалатинському полігоні; потужність заряду — 400 кт

Макет термоядерної бомби РДС-37; випробування проведено 22 листопада 1955 р. на Семипалатинському полігоні; половинна потужність заряду — 1,6 Мт

Крім того, А.Д. Сахаров отримав свою першу золоту зірку Героя Соціалістичної Праці та Сталінську премію, а також здобув статус «батька термоядерної бомби».

Попри велику радість, що охопила керівні кола і багатьох очільників збройних сил СРСР, А.Д. Сахаров вважав, що ця авіабомба не є досконалою, має суттєві недоліки і потребує доопрацювання. Під час особистої зустрічі він переконав у цьому І.В. Курчатова, а той — уряд, результатом чого стало нове випробування у 1955 р., а за ним і друга зірка Героя для Андрія Дмитровича.

Вибух бомби РДС-37 з принципово новим механізмом обтиснення — радіаційною імплузиею, був настільки потужним, а руйнування всього і вся настільки масштабними, що

А.Д. Сахаров і І.В. Курчатов. Вересень 1958 р.

Макет найпотужнішої 100-мегатонної термоядерної бомби АН602 (Цар-бомба); випробування проведено 30 жовтня 1961 р. на о. Нова Земля; половина потужності заряду — 58 Мт

А.Д. Сахаров, мабуть, один із перших у світі почав замислюватися над гуманітарними наслідками ядерних і термоядерних випробувань. Ось цитата з його «Спогадів»: *«Главным было убеждение, что работа, которую мы делаем, необходима. Чудовищная разрушительная сила, огромные усилия, необходимые для разработки, средства, отнимаемые у нищей и голодной, разрушенной войной страны, человеческие жертвы на вредных урановых производствах и в каторжных лагерях принудительного труда — все это эмоционально усиливало чувство трагизма, заставляло думать и работать так, чтобы все жертвы были ненепростыми. И моей самой страстной мечтой стало — чтобы тер-*

моядерное оружие сдерживало войну, но никогда не применялось».

Уже в 1958 р. А.Д. Сахаров опублікував статтю про радіаційні наслідки випробувань термоядерного озброєння. Він звертався до урядів різних країн із закликом призупинити ядерні випробування, на що уряд СРСР в принципі був готовий піти, але М.С. Хрущов не погодився і звинуватив А.Д. Сахарова в тому, що він «слинтяй і лізе не в свою справу».

На кінець 50-х — початок 60-х років припадає зростання громадянської активності А.Д. Сахарова. Так, він ініціював лист великої групи вчених до ЦК КПРС щодо стану біологічних наук у країні, зокрема генетики, результатом чого стало відсторонення від наукової діяльності дуже впливового академіка Т.Д. Лисенка, який цькував генетику як лженауку, і початок боротьби з лисенківщиною. Перший договір про заборону ядерних випробувань було підписано в 1963 р., і внесок А.Д. Сахарова в те, що така домовленість стала можливою, незаперечний.

Проте робота над удосконаленням термоядерної бомби не зупинялася ні на годину, і в 1961 р. над Новою Землею Радянський Союз випробував найпотужнішу з них — АН602, яку назвали «Цар-бомба». Вибух, ударна хвиля від якого тричі обійшла Землю, спричинив колосальні збурення атмосфери, які відчувалися в усіх куточках земної кулі. Незважаючи на нагородження третьою золотою зіркою Героя (тричі Героїв за всю історію СРСР було лише 20), А.Д. Сахаров почав відкрито закликати до підписання ядерними державами договору про заборону випробувань ядерних зарядів, що призвело до його конфлікту з владою. Саме тоді академіком зацікавився КДБ і почав відстежувати його діяльність поза професією.

З другої половини 60-х років А.Д. Сахаров поступово стає лідером правозахисного руху. У цей період за ним пильнують органи, у нього неодноразово проводили обшуки, його ганьбили в пресі.

У 1966 р. він підписав лист на ім'я Генерального Секретаря ЦК КПРС, у якому 25 діячів культури і науки застерігали Л.І. Брежнева від

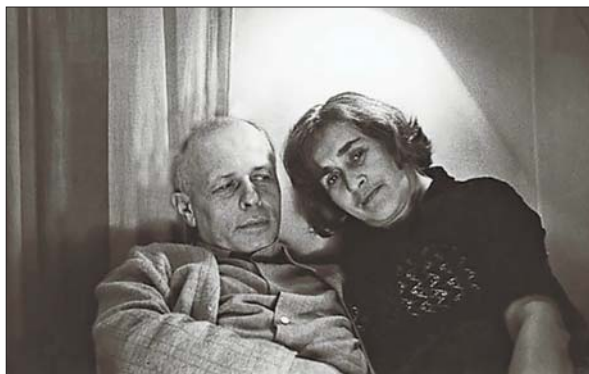
реабілітації Сталіна, яка за всіма ознаками починалася в країні. У 1968 р. Андрій Дмитрович написав статтю-маніфест «Роздуми про прогрес, мирне співіснування та інтелектуальну свободу», яка вийшла друком у багатьох країнах і яку зачитували в ефірі «Радіо Свобода», але після того, як її опублікували в газеті *New York Times*, було прийнято рішення про відсторонення А.Д. Сахарова від секретної роботи в Арзамасі-16 і звільнення його з ядерного центру.

Повернувшись до Москви, Андрій Дмитрович не без допомоги І.Є. Тамма влаштувався до ФІАНу на найнижчу з можливих посад — старшого наукового співробітника і повернувся до проблем теоретичної фізики, але правозахисну діяльність не тільки не припинив, а й, навпаки, посилив. Він закликав відмовитися від цензури, політичних судів, виступав проти тримання у психіатричних лікарнях людей, які мають іншу думку, відмінну від лінії партії, увійшов до московського Комітету з прав людини, який серед багатьох інших справ займався питаннями прописки кримських татар у Криму, сприяв поверненню на етнічну батьківщину німців тощо.

Вважають, що такій активізації його правозахисної діяльності сприяли дві події. По-перше, у 1969 р. померла його дружина Клавдія, і він надзвичайно важко переживав це. Андрій Дмитрович уже не міг залишатися наодинці, не був готовий самостійно опікуватися дітьми, не хотів і не міг жити без справ людей, які потерпали від дій влади і які вже зробили його своїм прапором.

Другою подією, що вплинула на його життя, мабуть, навіть сильніше, стало знайомство у 1970 р. і наступний шлюб з відомою у дисидентських колах Оленою Георгіївною Боннер, після чого він вже необоротно занурився в політику.

Подальше життя А.Д. Сахарова досить добре відоме. Він перетворився на символ боротьби за мир, рівність прав усіх людей і народів. У 1975 р. у США вийшла його книга «Про країну і світ», у якій він найбільш повно висвітлив свої ідеї щодо мирного співіснуван-

А.Д. Сахаров з другою дружиною Оленою Георгіївною Боннер. 1972 р. (фото Радика Цимеринова)

А.Д. Сахаров дає інтерв'ю Борису Немцову, який виступав проти будівництва в Горькому атомної станції теплозабезпечення. Поруч сидить О.Г. Боннер. Москва, 1988 р.

ня народів. Його було удостоєно Нобелівської премії миру, яку отримала у Стокгольмі його друга дружина і зачитала написаний ним текст нобелівської лекції. На цей акт міжнародного визнання радянська преса відповіла фейлетонами і численними листами обурених громадян, серед яких був, на жаль, і лист провідних радянських вчених. Здається, лише Сергій Васильович Вонсовський зізнався, що його підпис під цим листом з ним не узгоджували, а Євген Львович Фейнберг пізніше вибачився перед А.Д. Сахаровим. Не скажу, що всі, але дуже багато підписантів щиро вважали, що А.Д. Сахаров займається дурницями і лише паплюжить ім'я радянського вченого.

Мітинг біля Президії Академії наук СРСР з вимогою обрати А.Д. Сахарова народним депутатом. 2 лютого 1989 р.

А.Д. Сахаров на мітингу в Лужниках. Це була одна з перших дозволених владою масових акцій протесту в СРСР з вимогою демократичних реформ, у якій взяли участь близько 200 тис. осіб. Травень 1989 р.

Як пік образи для себе влада СРСР розцінила заяву А.Д. Сахарова у січні 1980 р. із засудженням введення радянських військ до Афганістану, яку надрукували всі провідні газети світу. 22 січня 1980 р. по дорозі на роботу Андрія Дмитровича затримали і через кілька днів разом з О.Г. Боннер відправили до закритого для іноземців міста Горький. Указом Президії Верховної Ради СРСР А.Д. Сахарова позбавили всіх державних нагород, зокрема й звання тричі Героя СРСР. Тим не менш, у Горькому, де Андрій Дмитрович прожив близько 7 років, він продовжував листуватися з правозахисниками і колегами, яким іноді дозволяли короткі візити до нього, а також писав свої «Спогади».

У грудні 1986 р. йому несподівано зателефонував М.С. Горбачов і запропонував повернутися до Москви.

Ще одна значуща подія в житті А.Д. Сахарова — обрання у 1989 р. народним депутатом СРСР. Усі ми з великою увагою спостерігали тоді за його виступами. Андрій Дмитрович був частим учасником різних мітингів, зібрань, до нього дослухалися люди. Свої «Спогади», які йому довелося переписувати кілька разів, він завершив 13 грудня 1989 р., а 14 грудня А.Д. Сахарова не стало. Попрощатися з ним прийшли тисячі людей.

Завершити доповідь мені хотілося б словами іншої видатної особистості — Дмитра Сергійовича Лихачова: *«Я убежден, что нашу эпоху назовут в истории человечества «эпохой Сахарова».*

З виступу члена-кореспондента НАН України С.М. Рябченка

У 1975 р. Андрію Сахарову за «безстрашну підтримку фундаментальних принципів миру між людьми» було присуджено Нобелівську премію миру. Премію довелося вручити його дружині, Олені Боннер, оскільки сам А.Д. Сахаров був «невиїзним», вона ж і зачитала його нобелівську лекцію «Мир, поступ, права людини», в якій А.Д. Сахаров, зокрема, вимагав «свободи совісті, існування інформованої громадської

Останній день. А.Д. Сахаров виходить із зали, де проходив II з'їзд народних депутатів СРСР. 14 грудня 1989 р. Вечері того дня його не стало

думки, плюралізму в системі освіти, свободи друку і доступу до джерел інформації».

Комуністична влада, яка до певного часу терпіла поведінку А.Д. Сахарова, у січні 1980 р. не витримала після того, як він різко засудив вторгнення СРСР до Афганістану. Андрія Дмитровича позбавили всіх урядових нагород, а через два тижні вислали у Горький (зараз — знову Нижній Новгород), де він перебував понад шість років в умовах практично повної ізоляції. У 1986 р., за вказівкою Михайла Горбачова, Андрію Сахарову дозволили повернутися до Москви.

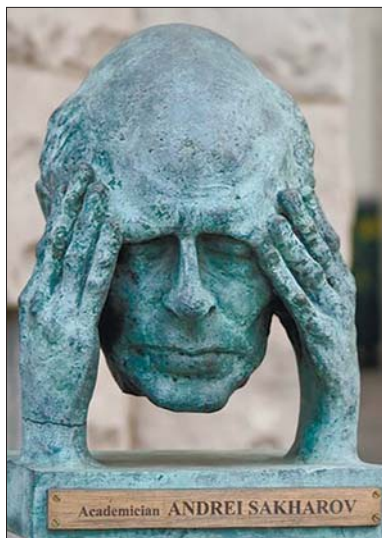
На жаль, члени Академії наук СРСР не вжили жодних дій проти заслання А.Д. Сахарова, хоч і виявили спротив вимогам позбавити його звання академіка.

Похорон А.Д. Сахарова. Віддати останню шану людині, яка стала символом епохи, прийшли сотні тисяч людей. 18 грудня 1989 р.

Радянська громадськість, у тому числі й інтелігенція, навіть наукова спільнота, неоднозначно ставилася до поглядів А.Д. Сахарова. Однак перед першими в країні вільними виборами, та ще й по куріях, хоч і розподілених руками КПРС, на тлі війни в Афганістані, люди почали прозрівати. У 1989 р. А.Д. Сахарова на вимогу громадськості було обрано народним депутатом від Академії наук СРСР, попри спротив влади і академічного керівництва.

Перший з'їзд народних депутатів СРСР розпочав свою роботу 25 травня 1989 р. Андрій Дмитрович був одним з організаторів і керівників, а я — одним із членів Міжрегіональної депутатської групи. Крім того, існувала ще академічна група народних депутатів, яка об'єднувала вчених АН СРСР і академії наук

Пам'ятник А.Д. Сахарову у Вашингтоні

Мурал на залишках Берлінської стіни. Внизу напис *Danke, Andrej Sacharow* (Дякуємо, Андрій Сахаров)

союзних республік. У її роботі А.Д. Сахаров також брав активну участь, і я неодноразово слухав його виступи з того чи іншого питання.

І хоча на з'їзді отримати слово було вкрай складно, Андрію Дмитровичу його давали часто, і при цьому головуючий заплющував очі на порушення ним регламенту. А.Д. Сахаров об'єктивно був потрібен М.С. Горбачову для озвучування ідей демократизації суспільства, таких незвичних для більшості.

У Москві в Лужниках тоді проходили багатотисячні мітинги на підтримку демократичних сил. А.Д. Сахаров знаходив час і сили виступати й там. Поступово підтримка населенням консервативних сил зменшувалася, але боротьба загострювалася, і Андрій Дмитрович був на її вістрі.

Так, на з'їзді депутат Червонописький, ветеран війни в Афганістані, у своєму виступі на засіданні 2 червня 1989 р. звинуватив А.Д. Сахарова в тому, що одного разу він процитував повідомлення закордонної газети про те, що в Афганістані радянські війська знищували своїх у разі загрози потрапляння в полон, і закликав засудити А.Д. Сахарова і тих, хто його підтримує. Переважна більшість депутатів з'їзду аплодувала стоячи, а меншість сиділа, вчепившись у поручні крісел, щоб самим не встати, — важко було радянській людині втриматися, коли поруч усі встали й аплодують. Але подібні випадки консерваторів потроху слабшали.

А.Д. Сахаров почав також взаємодіяти з рухом «Демократична Росія». Ця група була демократичною, хоча, як стало ясно потім, не без російсько-націоналістичних проімперських ухилів.

Подальші події на з'їзді всім, хто старший за 50 років, добре відомі. Не буду їх переповідати, але коротко скажу про свої враження від діяльності А.Д. Сахарова.

14 грудня 1989 р. відбулося велике зібрання Міжрегіональної депутатської групи, під час уже II з'їзду народних депутатів. На ньому виступав Андрій Дмитрович. А ввечері того ж дня надійшло повідомлення від Олени Боннер, що він раптово помер. Як визначили медики, «від зупинки серця». 18 грудня відбулося прощання з Андрієм Дмитровичем.

Важко сказати, яку б роль А.Д. Сахаров відіграв у подальшій долі країни і розвитку політичних та економічних процесів у ній, але один з останніх висловів, який він озвучив для широкого загалу, був таким: «... *От з монополією партії, ймовірно, вже покінчено. Але найбільш небезпечно, якщо ці люди, з яких тепер буде знято вузду партквитка і партійного контролю, які стежили, щоб кожен партійний*

функціонер не порушував висунутих вимог, залишаться при владі. Це дійсно буде страшно». Я не чув від нього слова «люстрація». Але, гадаю, якби він залишився живим, то вимагав би її. І зараз ми бачимо наслідки її відсутності.

А.Д. Сахаров залишив після себе, крім згаданої вже статті «Роздуми про поступ, мирне співіснування і інтелектуальну свободу», статтю «*Мир через полвека*», опубліковану в США в 1974 р. У першій статті він виступає як прихильник злиття двох світових політичних систем зі збереженням їхніх найкращих рис, але конкретну реалізацію цієї ідеї детально не розробив (принаймні, я не зустрічав). У статті «*Мир через полвека*» він, серед іншого, пророкував розвиток загальнодоступної інформаційної системи, за функціями подібної до Інтернету, і її вплив на розвиток суспільства. І ці його пророцтва значною мірою справдилися.

Дуже важливим документом є проєкт конституції, розроблений Андрієм Дмитровичем для пострадянської країни. Держава майбутнього, за Сахаровим, мала б називатися «*Союз Советских республик Европы и Азии*». Республік без старших і молодших братів, без «союзних» і «автономних», тобто всі етноси рівноправні. Немає в ній «Російської федерації» народів, недостойних власної державності. «Російська республіка» — лише одна з ряду інших республік, на перший погляд рівноправна з ними. У кожній республіки — члена конфеде-

рації своя державна мова, армія, грошова одиниця. Але регламентується «мова міждержавного спілкування» — російська.

Отже, хоча конфедерація Сахарова й була дуже подібною до структури Євроспільноти, клей, яким вона скріплена, автором не був визначений, і за змістом простежується її походження від «Російської імперії — СРСР». І ще одна деталь — можливість існування «соціалізму радянського типу з людським обличчям» усупереч людській генетиці, проте ми тоді всі в це вірили. Разом з тим «Конституція» А.Д. Сахарова — документ, який, безумовно, варто вивчати.

І останнє, чи не найважливіше для нас питання, — яку б позицію займав Андрій Дмитрович, якби дожив до наших днів? Так, у той період значна більшість представників демократичного руху бачила «на прапорі» вимогу створення держави, в якій пріоритетом мали б бути загальнолюдські цінності, права людини. Гітлерівський нацизм вважався явищем подоланим, і можливість розвитку російського шовінізму в державокерований російський нацизм не очікувалася. Певен, що Андрій Дмитрович дав би путінському нацизмові таку саму оцінку, яку дають зараз провідні демократичні держави.

Світ вдячний А.Д. Сахарову за його внесок у розвиток людства.

За матеріалами засідання підготувала О.О. Мележик